

СМІХ КРІЗЬ СЛЪОЗИ МИКОЛИ ГОГОЛЯ В КОНТЕКСТІ РОМАНТИЧНОЇ ІРОНІЇ

Приєм романтичної іронії, теорію якої опрацювали Август-Вільгельм та Фрідріх Шлегелі, вийшов далеко за межі літератури. Вже у Німеччині романтична іронія набула універсального значення як принцип мислення, філософії й буття. Така позиція дозволяла автору виходити у своїй фантазії за межі форми її втілення, синтезувати суперечності, поєднувати трагічне й комічне, серйозне і смішне, поезію і прозу, уяву і дійсність, офіційне-велике й часткове-мале, знімати обмеженість професій, епох і націй, а людину зробити універсальною – носієм і прекрасного, і нищого водночас. Сюжети творів, згідно з такими установками, відображали сваволю автора щодо образів та стилів, найчастіше сюжет був грою авторської фантазії, де серйозний тон порушується алогізмами, виражаючи свободу автора, безмежність його духовного світу.

У романтизмі, якщо розглядати його як тип філософського осмислення світу, були особливо популярними засоби іронії – вони донині залишаються чи не єдиним безпечним способом ізолюватися від дійсності, переходити на "другий" план, стверджуючи, що іронічні прийоми і сюжети є лише породженням поетичної уяви, виразом безмежного духовного світу людини. В українській дійсності XIX ст. іронія і сміх були не тільки виразом мистецького суб'єктивізму – це були потужні засоби критики кріпосництва і царизму, експлуатації й неволі, а також прояв уваги до проблем кожної людини з її маленьким, але таким багатим думками й мріями духовним світом. Не буде перебільшенням вважати, що сприятливий ґрунт для романтичної іронії в українській духовній культурі підготувала бурлескно-травестійна поезія мандрівних дяків. У часи пізнього середньовіччя з'явилося на Україні багато анонімних комічних та пародійних творів, які не вписувались в рамки прийнятних вимог. Часто "висока" тема – тобто біблійний, історичний чи історико-героїчний сюжет викладається вульгаризованим, розмовним стилем. Невідповідність теми й словесного виразу породжувала комічний ефект. Бурлескно-жартівливий тон звучав у переспівах церковних канонів, колядках та щедрівках, пародіях на церковні служби, що нагадувало сміхову культуру Середньовіччя. Така творчість виливалась в календарно-обрядові ігри й пісні весняно-обрядового циклу, співзвучні з античними Діонісіями та смаками й звичаями язичництва взагалі.

В епоху романтизму, а це перша половина 19 ст., українська тема зазвучала на повний голос в унісон з голосами "весни народів". Та в Європі імперії розпадалися, від них відділялися національні держави, тому звернення до фольклору й історії кожного народу у кожній такій державі було закономірним і викликало подив та захоплення. У Німеччині після звільнення з-під влади Наполеона – також. В українській дійсності того часу подібні мотиви звучали як гірка іронія: адже наприкінці 18 ст. остаточно знищені царизмом залишки автономії України, введене кріпацтво. Колись могутня і вільна козацька держава перетворилась на Малоросію – губернію Російської імперії. Гірка іронія долі: на тлі тотального знищення будь-якої культурної притомності українців російським царизмом мислителі-романтики мріють і пишуть про месіанство України, збирають народні пісні, легенди й казки, творять українську літературу, намагаються писати історію козацтва й цілого народу. Згодом їх праця на розбудову української культури "спровокує" появу Валуєвського та Емського указів – у цьому теж гірка іронія долі.

У колі мислителів – романтиків, які піднімали на щит і прославляли українську тематику в жорстоких умовах нівеляції всього українського, виділяється Микола Гоголь. Захоплений романтичною атмосферою Європи, молодий Гоголь збирає народні пісні, приказки, заглиблюється в джерела українського фольклору, згодом переплітаючи з ним картини своєї поетичної уяви. Наслідком такого захоплення стала збірка повістей під назвою "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" (1831). Критик Всеволод Сечкар'юв відгукнувся так: "Це ніде не є більш зрозумілим, як у цій творі, що Гоголева Україна не є дійсною Україною. Залишаючи дійсність, він творить світ фантазії, але правдиві

подробиці українського життя є так майстерно розподілені і художня сила зображення є настільки потужною, що читач цілковито вірить у дійсність, яка зовсім не існує" [1,с.25]. Так вже у юні роки митець – Гоголь створив свою власну Україну, відносно якої дійсність, справжня Малоросія, виглядала гіркою іронією. Поглиблювала цю гірку іронію доля самого митця, що "опинився на чужині, похмурій і жорстокій, в обіймах "північного морозу", а душа його проявляється у творчості на українську тематику "(1,с.28). У Гоголя все іронічне, все суперечливе: на фоні туги й невлаштованості у Петербурзі проявляється творчість, де душа наповнюється радісним задоволенням, а в Італії, яку митець порівнює з мальовничою Україною, душа його весела, а твір "Мертві душі" навіює скорботу й трагічний сум. Відчувається, що сміх визволяє від страждань, від суму та туги, однак не гарантує повернення тіла й духа до їх природного життя. Чи не у цьому корінь трагічної долі Миколи Гоголя, тієї гіркої іронії, яку довелося весь час відчувати й переживати митцеві?

У творах Гоголя, "одного з найвидатніших українців усіх часів" (2,с.79) постійно повторюється підміна живого – механічним, людини – лялькою, суспільства – маріонетками, влади – політичними гримасами, і це викликає сміх. Метафізика сміху пронизує життя людини і суспільства, переходить на психологію та соціологію. Гоголь-романтик постає передусім як мислитель, що намагається збагнути світ через людську душу, в тому числі й свою душу поета: "Виховуючись для світу не серед світу, але віддалік від нього, заглиблюючись в самих себе й досліджуючи усю душу свого, бо там закони усього й усьому. Знайди лише ключ до своєї власної душі; коли ж знайдеш, тоді тим самим ключем одімкнеш душі усіх» (2,с.92). Д.Чижевський підкреслює, що у власній душі Гоголь знайшов ключ до світу, де його знаходили і Сократ, і Платон, і містики, й Декарт, проте у Гоголя превалує не інтелектуальний елемент, а емоція, серце (як у Сковороди і Юркевича).

Емоційна романтична душа і серце Гоголя дозволяє йому роздивитися дійсність набагато глибше й суттєвіше, ніж дозволяє розум. І бачить він таке: "Українське село... чого б, здавалося, бракує цьому краю. Повне розкішне літо! Хліба, садовини, усякої рослини – страх! А нарід бідний, маєтки поруйновані" – "Глухі сумні, й безлюдні наші простори. Так само безпритульне й непривітно навкруги нас, нібито ми і досі ще не дома, ще не під рідною стріхою, а зупинились десь... на проїзному шляху і віє на нас якоюсь холодною, заметеною хуртовиною поштовою станцією, де видно одного байдужого до всього поштаря із черствою відповіддю: "Немає коней" (2,с.93). Письменник неначе підкреслює контрасти дійсності: краса й гармонія, а поруч безладдя й безглуздя, що вносить людина, несвідома сенсу свого життя. Гоголь поставив собі за мету показати цей контраст, змусити шукати сенс життя, вдаючись до засобів романтичної іронії.

Неначе іронією долі свідомо своєї високої духовної сутності людина закинута у цей безглуздий світ, але вона його приймає, бо сама його творить. Романтична іронія в творчості Гоголя проявляється у сповнених абсурдів та алогічності повістях, що підкреслюють хаос і непорядкованість суспільного життя, розрив між дійсністю й ідеалом. Життя людини сповнене страху, в атмосфері страху починається й розгортається дія «Ревізора», страх породжує сміх, а сміх породжує страх. Комічні сцени подавання хабарів Хлестакову розкривають перед кожним жахливу дійсність: "Це ми, Господи!" – яку не міг і не може ніколи пом'якшити авторський комедійний стиль. Кульмінацією комедійної безглуздості є одночасні зізнання в коханні Хлестакова дочці й дружині городничого, та вони лише нагнітають відчуття божевільності ситуації, з якої вже не можна просто сміятися. Жахлива дійсність, що постає зі сцен комедії, холодить душу, сповнює страхом. Страхом і завершується комедія – німа сцена, де всі паралізовані жахом.

"Ревізія, яку все життя провадив Гоголь, – пише Д.Чижевський, – показала: душевне господарство занедбано й запаскуджено. З великою силою відчуваючи красу, він з такою ж самою силою відчув не красу людської душі. В чому вона? – Мертві душі, сонний характер, нечулий камінь, дерев'яний, черствий, сухий, скам'янілий, нудний, неширий, паскудний, зверхній, байдужий, млявий, сонні уха, нечулий, бездіяльний стан,

дух темряви і негачії, холодні уста, черстве серце, чорнота душі, мертвий застій – це вирази, що вживає Гоголь" (2, с.98). Не про злодіїв і душоубців іде тут мова, а про злодіїв і душоубців власної душі, які несвідомі високої мети, занапали свою душу й облишили її заростати бур'яном. У цьому гірка іронія Гоголя. Він майстерно поєднував у своїх творах смішне і страшне – в цьому їх велика викривальна сила.

Сучасники Гоголя сприймали його твори як гостру соціальну сатиру. Суспільство в його творчості постає галереєю «свинячих рил», а невиразні обличчя обивателів під критичним та іронічним поглядом майстра перетворюються на потворні пики, маски, що оточують людину, навіюючи образ жаху. Галерея образів Гоголя – це немов «негативні двійники» живих людей, які втілюють все жалюгідне й нище, що в них є. У протистоянні з цими силами зла, потворами й масками людину рятує сміх і зухвале відчайдушне ставлення до всього, включаючи життя. Сатирична комедія Гоголя була критикою, скоріше самокритикою суспільства, відображенням його бездуховності.

Романтична іронія надає гуморові Гоголя двоїстого характеру. У його творах іронія сполучена з трагізмом, крізь сміх проступають сльози, смішна комедія, розпочинаючись дурницями, завершується сльозами – таке саме життя. Таке життя підказало йому авантюрний сюжет «Мертвих душ». Авантюра Чичикова лише на перший погляд виглядала неймовірною та анекдотичною – насправді ж вона була справжнісінькою до найменших деталей. Суспільство царської Росії, її дійсність, куди входила й Україна в часи Гоголя, сама собою була настільки неймовірною, стосунки між людьми настільки перекручені, що в цьому світі відбувалися найнеймовірніші, найнеправдоподібніші з точки зору здорового глузду події. Як типовий представник романтизму, Гоголь полюбляв незвичайні події, незугарні анекдоти, виняткові випадки і брав їх сюжетами своїх творів. Його мистецький хист перетворював анекдотичний сюжет у яскраву, достовірну, типову картину реального життя. Так, його поема "Мертві душі" – це справжня галерея антилюдських сутностей, якими кишіла тогочасна дійсність. Фантазмагоричний сюжет обертається страшною іронією. Герої сатиричної поеми Гоголя – це люди, позбавлені душі, духовності, не здатні на будь-який душевний порух. Вони обмежені й примітивні у своїх прагненнях, їх інтереси ніколи не виходять за межі нищої матеріальності. Увага Гоголя зосереджена на прозаїчному фоні життя – на речах, меблях, посуді, які неначе стають двійниками своїх господарів, знярядям їх сатиричного викриття. Духовний світ героїв – а це представники панівної верстви – настільки нікчемний, що примітивна річ може цілком вичерпати їх духовну сутність.

Омертвіння поміщицьких душ посилюється від Манілова до Собакевича. і завершується на вже майже скам'янілому Плюшкіні. Він не просто завершує галерею поміщицьких мертвих душ, а несе в собі найбільш зловісні ознаки смертельно невиліковної хвороби, якою заражений кріпосницький лад, тогочасне суспільство. А може, не лише тогочасне? Чорній силі мертвих душ Гоголь протиставив мрію про вільну людину, той життєствердний первінь, який єдиний був світлим променем у темному царстві зла. Чи не тому Гоголь спалив другий том своєї поеми, що зневірився знайти цей світлий промінь? Тема вільної людини становила «живу душу» його великої поеми. У цьому й полягає своєрідність втілення Гоголем романтичної іронії.

1. Стромецький О. Гоголь. – Львів: Світ, 1994.

2. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1991.